

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR

VAZIRLIGI

ILMIY
AXBOROTNOMA

2023

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI

- НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК НАМАНГАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
- SCIENTIFIC BULLETIN OF NAMANGAN STATE UNIVERSITY

ISSN:2181-0427

journal.namdu.uz

References

1. Beauty RE, et al. Brain networks underlying novel metaphor production. *Brain and Cognition* 111 (2017) 163–17.
2. Merriam Webster dictionary; (since 1828).
3. Lakoff and Johnson's *Metaphors We Live By* (1980).
4. Vyvyan Evans and Melania Green, 'Cognitive linguistics' (299-311).

MUSTAMLAKACHILIK DAVRIDA O'ZBEK ADABIY TILINING ME'YORLASHTIRILISHI

Safarov Firuz Sulaymonovich

Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida doktoranti, filologiya fanlari

nomzodi, dotsent

e-mail: 1sfs2012@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada sho'ro davrida o'zbek adabiy tilining noto'g'ri me'yorlashtirilgan jihatlari tahlil qilinib bugungi kunda o'zbek tilshunosligi oldida turgan birlamchi vazifa ona tilining sistem tuzilishiga tayangan holda adabiy til me'yorlarini isloh qilishdan iboratligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: mustamlakachilik, davlatning til siyosati, ruslashtirish, me'yor, me'yorlashtirish, kodifikatsiya, milliy ruh.

НОРМИРОВАНИЕ УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ПЕРИОД КОЛОНИЗАЦИИ

Сафаров Фируз Сулаймонович

Докторант кафедры узбекского языкознания и журналистики Бухарского государственного университета, кандидат филологических наук, доцент

e-mail: 1sfs2012@mail.ru

Аннотация: В статье анализируются неправильно нормированные аспекты узбекского литературного языка в советское время и обосновывается что первоочередной задачей узбекского языкознания сегодня является реформирование норм литературного языка на основе системного устройства родного языка.

Ключевые слова: колониализм, языковая политика государства, русификация, норма, нормирование, кодификация, национальный дух.

REGULATION OF THE UZBEK LITERARY LANGUAGE IN THE PERIOD OF COLONIZATION

Safarov Firuz Sulaymonovich

Doctoral Candidate of Bukhara State University

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Annotation: This The article analyzes the incorrectly normative aspects of the Uzbek literary language in Soviet times and argues that the primary task of Uzbek linguistics today is to reform the norms of the literary language based on the systemic structure of the native language.

Key words: colonialism, language policy of the state, russification, norm, regulation, codification, national spirit.

Kirish

Sho'ro tuzumida o'zbek adabiy tilini me'yorlashtirishda rus tili qurilishiga xos qolip va qoidalar asos qilib olindi. Vaholanki umumiy tilshunoslikda rus tili morfologik jihatdan flektiv, o'zbek tili (turkiy tillar) esa agglutinatív til ekagnligi XIX asrdayoq asoslab berilgan. Hozirgi kunda tilshunoslarimizning asosiy vazifasi ruscha qoliplarga asoslangan qoidalarni o'zbek adabiy tilining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib isloh qilishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Yurtimiz mustaqillikka erishgandan so'ng bir qancha tilshunos sho'ro davrida o'zbek tili hodisalari rus tili qoliplari asosida talqin qilingani va me'yorlashtirilganini yoza boshladi. Jumladan prof. H. Ne'matov shunday deb yozadi: ... rus tilshunosligida rus tili grammatik qurilishini o'rganish asosida qo'lga kiritilgan ilmiy xulosalar to'ppa-to'g'ri o'zbek tili grammatik qurilishiga ham tatbiq etilgan edi. Natijada o'zbek tili grammatikasi qurilishi talqinida juda ko'p zo'rma-zo'rakiliklar, chalkashliklar vujudga keldi. O'zbek tili qurilishiga xos bo'lib, rus tilida bo'lmagan hodisalar esa sun'iy talqinda berildi [26, 14]. Prof. N. Mahmudov esa quyidagi fikrni aytadi: Qo'shma gaplarni o'rganishning dastlabki bosqichlarida o'zbek tilidagi, umuman turkiyshunoslikdagi qo'shma gap nazariyalari, asosan, rus tilshunosligida shakllangan qo'shma gap nazariyalari qolipida yaratilgan. Aytish mumkinki, nafaqat qo'shma gap, balki tildagi boshqa juda ko'plab boshqa hodisalar talqinida ham ana shu yo'l, ya'ni rus tilshunosligidan nusxa ko'chirish bir qadar an'anaga aylangan [15, 211]. G'. Zikrillayev bu haqda shunday deb yozadi: Sho'ro saltanatida davlat siyosati va unga mos ravishda til siyosatining botiniy maqsadi xalqlarning o'zi-yu tilini yaqinlashtirish niqobi ostida ruslashtirish bo'lganidan milliy adabiy tillarni me'yorlashtirishda olimlar hukmron xalq tilining xususiyatini asos qilib olishga majbur bo'ldi [7, 24]. Bugungi kunda o'zbek tilshunosligi oldida turgan birlamchi vazifa ona tilining sistem tuzilishi ya'ni subutiy sifatlariga asoslangan holda adabiy til me'yorlarini isloh qilishdan iboratdir [7a, 56].

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada nazariy tilshunoslik asoschisi V. Humboltning "Tilda xalq ruhiyati aks etadi" degan fikriga asoslanib tilga ruhiy-ijtimoiy hodisa sifatida yondashildi.

Tahlil va natijalar

Sho'ro davrida milliy tillarni rus tili xususiyatlari asosida tadqiq qilmagan olimlar qattiq tanqid qilindi, jazolandi. Masalan turkiyshunos olim akad. K. K. Yudaxin qirg'iz va rus tillari orasida o'xshashlikdan ko'ra farq ko'p degan fikri uchun mayda burjua millatchisi deb badarg'a qilinadi [14, 9]. Holbuki olimning fikri 19-asrdayoq tilshunoslikda turkiy tillar morfologik tuzilishi jihatdan agglutinatív, slavyan tillari flektiv xususiyatga egaligi haqidagi nazariy fikrga hamohang edi.

Mazkur til siyosati izchil amalga oshirilganidan ko'pchilik tilshunos milliy ruhdan mahrum bo'lib g'ayriilmiy yo'l tutishga majbur bo'ladi. O'zbek tilshunosligida ham ko'p holda shunday bo'lganini ko'ramiz. Aniqroq aytganda me'yorlashtirish tilning struktur xususiyati (mazmuniy tartiboti)ga putur etkazmay uning barqarorligini ta'minlashga ko'maklashuvi darkor degan talabga rioya qilinmaydi. Shu bois me'yorlashtirish ko'p jihatdan to'g'ri amalga oshirilgan deb bo'lmaydi [7, 24]. Dalillarga murojaat qilaylik.

Kirill yozuvi asosida tuzilgan o'zbek alifbosiga o'zbek tiliga xos bo'lmagan *e, ё, ю, я, ц* harflari, yumshatish belgisi (*ь*) kiritildi. Tilimizda mavjud burun tovushi (*ng*) uchun esa alohida harf belgilanmadi.

Ц harfi bildirgan tovushning rus tilidagi kabi talaffuz qilinishi imlo qoidasida belgilab qo'yildi: *ц* xarfi: *цех, циркул, цензура, цемент, цилиндр, революция, конституция, социализм, процент* каби сўзларда ажратилмай айтиладиган *тс* товушлари бирикмаси ўрнида ёзилади [8, 8]. Imlo qoidalarida *и* harfining ruscha *ы* tovushini ifodalashi ham me'yorlashtirildi: *посилка, вишка, выставка, вивеска* каби сўзларда ruscha *ы* unlisi ўрнида ёзилади [8, 8].

Bu davrda kishilar ismi, familiyasi, ota ismi ham pasport va guvohnomalarda rus tiliga moslashtirib xato yozildi. Natijada *Axmed, Dilyarom, Ibragimov, Djumaev, Maxmudovich, Gulyamovich* kabi ism, familiya, ota ismlari paydo bo'ldi.

O'zbek adabiy tili leksikasini boyitishda o'zbek tilining ichki imkoniyatidan emas, rus tilidan so'z o'zlashtirishdan foydalanildi. Sobiq ittifoqdagi barcha tillar uchun umumiy lug'aviy fond yaratishga, shu yo'l bilan ana shu turli tizim va oilalarga mansub bo'lgan tillarni yaqinlashtirishga harakat qilindi. Ana shu harakat tufayli o'zbek tilida avvaldan mavjud so'zlar o'rniga ruscha va rus tili orqali tarqalayotgan baynalmilal so'zlarni qo'llash siyosiy jihatdan qo'llab quvvatlandi [21, 61]. Vaholanki til lug'at tarkibini boyitishning to'g'ri yo'lini o'z vaqtida prof. A. Fitrat ko'rsatib bergan. Fitratning fikricha, milliy tillarni rivojlantirishning bosh omili har bir tilning o'z imkoniyatlari asosida yangi so'z yasashdir. Ijtimoiy hayotda vujudga kelgan yangi tushunchalar imkon qadar milliy tilning o'z unsurlari bilan ifodalanishi kerak. Yangi tushunchalar hosil bo'lar ekan, ularni ifodalovchi yangi so'zlar, yangi shakllar izlab topish, tillarni ana shu tarzda boyitish eng to'g'ri yo'ldir. Tilning milliy tabiatidan kelib chiqqan holda yasalgan, o'sha tilning ichki qonuniyatlariga to'la mos keladigan bunday yangi yasama so'zlar tilning sofligini, milliylikini saqlashga xizmat qiladi [22, 17 – 18]. Biroq sho'ro davrida bu ko'rsatmaga amal qilinmadi.

Faqat leksika emas, grammatikaga nisbatan ham shunday yo'l tutildi. O'zbek tilining grammatik me'yorini kodifikatsiya qilishda ya'ni o'zbek adabiy tilining grammatik qonun-qoidalarini belgilashda ona tilimizning struktur xususiyati emas, rus tilining tuzilishiga xos belgisifatlar asos qilib olindi. Holbuki nazariy tilshunoslik asoschisi V. Humbolt tillarning grammatik jihatdan farqi xalqlarning grammatik nazari, idroki (grammatische Ansicht) dagi farq bilan bog'liq bo'lganidan *lug'atga nisbatan grammatikada millatning ruhiy o'ziga xosligi ko'proq aks etadi* [6, 21] deb yozgan edi. Bu qimmatli fikr inobatga olinmadi [7, 24 – 25].

O'zbek tilining grammatik qurilishi haqida yaxlit ta'limot yaratgan olim prof. A. G'ulomov bir o'rinda har bir shaxsli fe'l bir gapni hosil qiladi: bunda subyekt ma'nosi ham berilgan bo'ladi. Bu bir so'z tusidagi butunlik gapning eng sodda formasidir [24, 87] deb yozadi. Bu to'g'ri fikr bo'lib olim me'yor (qoida) belgilashda o'zbek tilining grammatik tuzilishiga asoslangan. Biroq A. G'ulomov gap haqidagi ta'limotida bu fikrga emas, unga zid bo'lgan quyidagi fikrga tayanib ish tutadi: Bosh bo'laklar (ega va kesim) gapning mazmun jihatidan ham, formal jihatidan ham o'zaro bog'langan ikki uyushtiruvchi markazi bo'lib, ular predikativ aloqa orqali o'zaro tutashgan bo'ladi. Bu predikativ yadro, konstruktiv markaz ikki sostavli gapning asosidir. Bunda modallik, zamon va shaxs ifodalanadi. Demak, gapning predikativ asosini bosh bo'laklar tashkil qiladi [24, 68 – 69]. Bu qoida rus tilining xususiyatini aks ettiradi. A. G'ulomov sodda gap talqinida keyingi fikrga asoslanib ish tutganidan avval ikki bosh bo'lakli, so'ngra bir bosh bo'lakli gapni olib qaraydi. Bir bosh bo'lakli gapning xususiyati va turlarini belgilashda ham ruscha andoza asos qilib

olinadi. Ajnabiy til sintaktik tuzilishini aks ettiruvchi bu qoidalar o'rtta va oliy ta'lim dasturu darsliklariga kiritilganidan umumxalqiylik, umummajburiylik tusini oldi [7, 25].

A. G'ulomov bosh bo'laklarning mavqeyi, o'zaro munosabatini ham rus tiliga asoslanib belgilaydi: ega ikki sostavli gapning bosh bo'laklaridan biridir: u hokim sostavning grammatik markazi, shu sostavdagi bo'laklarga, shuningdek tobe sostavdagi bosh bosh bo'lakka – kesimga ham hokimdir. Ega absolut hokim holatdagi bo'lakdir [24, 76–76]. O'zbek tilining ichki qurilishidan kelib chiqib yondashilsa o'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiuvchi markaziy bo'lak kesim [11, 66] bo'lib qolgan bo'laklar kesimning kengaytiruvchilari yoki kengaytiruvchilarning kengaytiruvchilari hisoblanadi. Bu jihatdan ega ham kesimning subyekt valentligini to'ldiruvchi bo'lak – gap tuzilishini kengaytiruvchi hisoblanadi [11, 66 – 67].

A. G'ulomov grammatik me'yor belgilashda har bir tilning tuzilishidan kelib chiqish lozimligini yozadi: Har bir tilning grammatik qurilishi ma'lum norma, qonun-qoidalarga ega. Bu norma, qonun-qoidalar til strukturasi o'zida bor, grammatikada shular ma'lum tartibda bayon qilinadi [19, 53 – 54]. Ammo amalda o'zbek tili grammatik qurilishining o'ziga xos xususiyatiga emas, rus tili grammatik tuzilishiga asoslanib me'yor belgilanganligini kuzatamiz. Jumladan olim 1965- yilda nashr etilgan darslikdagi *Kesimning ega bilan moslashuvi* mavzusida shunday deb yozadi: Hozirgi o'zbek tilida, ayniqsa matbuot tilida, ega va kesimning mosligidan chekinish – ega ko'plik bo'lganda ham kesimni birlik formasida qo'llash kam uchraydi. Bu moslik juda ko'p hollarda saqlanadi [24,113]. Bu fikrni dalillash uchun jumladan quyidagi misol beriladi: *Kolxozimiz a'zolari bu ishda ham g'ayrat ko'rsatayotirlar... – Usmonov va Ubaydullaev o'rtoqlarning brigadalari hammadan oldin bormoqdalar («S.O'zb.»)*. Misolga shunday izoh beriladi. *O'zbek tilining o'sishidagi bu hodisa tilning yutug'i bo'lib, u tobora kuchayib bormoqda. O'zbek tilining o'sishidagi bu hodisa rus tilining o'zbek tili taraqqiyotidagi progressiv rolini – ta'sirini ko'rsatadigan faktlardan biridir* [24,113].

Izohdan ko'rinadiki ega ko'plikda bo'lganda kesimning ham ko'plikda kelishi ya'ni ega *-lar* olganda kesimga ham *-lar* qo'shilishi o'zbek tilining grammatik tuzilishiga xos emas ekan. Darhaqiqat ko'plik ma'nosini ifodalashda kesimda qo'shimcha (*-lar*)ni tejash o'zbek tilida qadimdan bo'lgan. Bizga asrlar osha etib kelgan ertaklarga murojaat qilaylik: *Devlar bir uxlaganda qirq kun uxlar ekan*. (O'tinchi bilan tulki ertagidan), *Qizlar orqada qolibdi* (Tohir va Zuhra ertagidan). Ikkala misolda ham ega ko'plikni ifodalagani uchun kesimga *-lar* qo'shilmagan. O'zbek tilining xususiyatini his qilgan yozuvchilar ham bunday holda tejamkorlikka amal qiladi: *Mehmonlar juda charchagan edi* (A. Qahhor, Kartina). *Qizlar saharda turnaqator dalalaydi* (T. Murod, Otamdan qolgan dalalar). *Otlar o'z-o'zidan asta-sekin yurib ketdi* (A. Qahhor, Xotinlar). *Qattiq shamolga o'rganmagan daraxtlar quladi* (A. Qahhor). Binobarin ega ko'plikni ifodalaganda kesimda *-lar* tejalishi asrlar osha hozirgi avlodga etib kelgan. Shu bois uni eskirgan qoida deb hisoblay olmaymiz.

A. G'ulomov ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan rus tilining xususiyati hamda ta'sirini asos qilib olganidan ushbu mavzudagi boshqa ko'pchilik qoida ham o'zbek tilining struktur xususiyatiga (tejamkorlikka) mos kelmaydi [7, 27].

Avvalo shuni aytish kerakki tejamkorlik zuhur bo'luvchi birgina kesimdan iborat gap umuman tilga olinmaydi, faqat ikki bosh bo'lakli sodda gap olib qaraladi [7, 27].

A. G'ulomov logik va grammatik miqdorni bir-biridan tamomila farq qiluvchi hodisa deb ularning mushtarakligi, o'zaro uzviy bog'langanligini inobatga olmaydi. ega va kesimning